

Максим ГУРЕЦЬКИЙ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано соціально-економічне становище України в контексті зміцнення обороноздатності СРСР напередодні німецько-радянської війни і з'ясовано реакцію населення на політику партійно-радянського керівництва.

Ключові слова: Україна, економіка, промисловість, сільське господарство, соціальна політика, військово-промисловий комплекс.

У другій половині 30-х років ХХ ст. почалося стрімке загострення міжнародних відносин. Нацистська Німеччина при підтримці кількох союзників прагнула військово-політичного реваншу.

Навесні 1939 р. в доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б) Й. Сталін категорично заявив: “Нова імперіалістична війна стала фактом”¹. До країн-агресорів “вождь народів” відносив Німеччину, Японію та Італію, до неагресивних – насамперед Англію, Францію і США, а єдиною послідовно миролюбною державою називав Радянський Союз.

На цьому партійному з'їзді було затверджено третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1938–1942). У зв'язку із зростаючою зовнішньою загрозою акцентовано на зміцненні військово-промислового комплексу країни та всебічній підготовці до майбутньої війни.

У цих планах радянське політичне керівництво важливу роль відводило Українській РСР, яка спільно з Російською Федерацією становила політико-економічну опору СРСР. Україна мала надзвичайно потужний природно-ресурсний потенціал, розвинуту промисловість, багатогалузеве сільське господарство та розгалужену транспортну мережу.

Згідно з переписом 17 січня 1939 р., в Радянському Союзі проживало 170 557,1 тис. населення, з яких 56 125,1 тис. міського і 114 432 тис. сільсько-го. На той час в УРСР мешкало 30 658, 5 тис. осіб, з них 1115,8 тис. у містах і 19 542,7 тис. – у селах. У загальному складі населення держави частка Української РСР була досить ваговою і становила майже 18 %. За цим показником республіка поступалася лише Російській Федерації, де проживало 108 921,9 тис. осіб, або 63,9 % усього населення СРСР².

Після так званих визвольних походів Червоної армії в Польщу і Румунію восени 1939 р. і влітку 1940 р. та внаслідок приєднання до УРСР західноукраїнських

¹ *Сталін Й.* Питання ленінізму. Видання одинадцяті / Й. Сталін. – 11-те вид. – К., 1947. – С. 480.

² Російський державний архів економіки (далі – РГЕА). – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 811. – Л. 60.

земель – Західної Волині, Східної Галичини, Північної Буковини й частини Бессарабії, чисельність населення України помітно збільшилась і напередодні німецько-радянської війни становила близько 41 027 тис. осіб³.

У третій п'ятирічці в Україні вироблено чимало промислової продукції СРСР. За 1937–1940 рр. валова продукція промисловості УРСР зросла з 17,3 млрд до 24,9 млрд крб, тобто становила відповідно 18,1 та 18 % від загального союзного рівня. На кінець 1937 р. Україна давала 60,7 % союзного випуску чавуну, 46,9 % сталі, 46,8 % прокату, 32,4 % товарних вагонів, 20,8 % тракторів та ін., а також 72,8 % коксу, 59,1 % залізної руди, 54,1 % вугілля, 34,8 % марганцевої руди, 24,4 % електроенергії, 22,3 % цементу⁴ тощо.

У 1940 р. лише Сталінська область, в якій налічувалося дещо більше 3 % від загальної чисельності робітників і службовців СРСР, випускала близько 29,3 % загальносоюзного обсягу вугілля, 29,2 % чавуну, 22,7 % сталі, 22,6 % прокату. У цій області зафіксовано такі показники виробництва будівельних матеріалів, зокрема 22,6 % будівельного гіпсу, понад 15 % віконного скла, 13,9 % цементу, 12,8 % шиферу та іншої продукції. Загалом напередодні війни з нацистською Німеччиною тільки Сталінська область УРСР випускала приблизно 3 % валової продукції Радянського Союзу⁵.

Значною була частка УРСР у виробництві продукції харчування. На початку третьої п'ятирічки на республіку припадало 73,9 % загальносоюзного виробництва цукру-піску, 44,8 % солі, 22,3 % макаронів, 21,7 % кондитерських виробів, 18 % м'ясних консервів, 17,9 % м'яса, 16,4 % ковбас та ін. Україна забезпечувала чималу частину державної заготівлі та закупівлі сільськогосподарської продукції. Так, у 1940 р. в УРСР було заготовлено й закуплено 544,3 тис. пудів зерна, або майже 25 % від загальносоюзного рівня; 968,4 тис. т овочів (41 %); 1789 тис. т картоплі (21,7 %); 467,7 тис. т худоби (22,9 %); 985,2 тис. т молока (16,7 %) тощо⁶.

Розвинута транспортна мережа України за кількісними та якісними показниками серед радянських республік поступалася лише мережі Російської Федерації. На 1 січня 1941 р. довжина залізниць в СРСР становила 105,2 тис. км, зокрема в РРФСР вона досягала 57,8 тис. км, в УРСР – 19,5 тис. км. На той час довжина автомобільних доріг із твердим покриттям у Радянському Союзі становила 143,4 тис. км, з них у Російській Федерації – 68,1 тис., в Україні – 27,6 тис. Автомобільний парк СРСР – 815,4 тис. машин, з яких в РРФСР працювало 502,4 тис., а в УРСР – 141,5 тис.⁷

Отже, Україна з її значним соціально-економічним потенціалом займала одне з чільних місць у господарстві СРСР. Тому сталінське партійно-політичне керівництво постійно тримало під жорстким контролем головні галузі господарства і всі ключові об'єкти економіки республік, здійснювало ретельний нагляд

³ Народне господарство Української РСР: Статист. зб. – К., 1957. – С. 7.

⁴ РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 562. – Л. 8; Д. 813. – Л. 6, 139; Третий пятилетний план развития народного хозяйства Союза ССР (1938–1942 гг.). – М., 1939. – С. 260, 261.

⁵ РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 811. – Л. 2.

⁶ Там само. – Д. 1489. – Л. 362, 364, 367, 368, 370, 371, 373, 374, 376; Третий пятилетний план развития народного хозяйства Союза ССР (1938–1942 гг.). – М., 1939. – С. 261.

⁷ РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 1489. – Л. 14а, 15, 18, 47, 51, 62, 65.

за різними соціальними групами населення, стежило за громадською позицією і суспільно-політичними настроями.

Під час третьої п'ятирічки, на думку політичного керівництва країни, СРСР вступив у новий період історичного розвитку – “завершення будівництва безкласового соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму”⁸. На цьому етапі основним економічним завданням СРСР було “наздогнати і перегнати в економічному відношенні найбільш розвинуті капіталістичні країни Європи і Сполучені Штати Америки”⁹. Протягом найближчих 10–15 років треба було досягти вищих порівняно із провідними західними державами показників виробництва промислової продукції на душу населення¹⁰.

У світлі таких настанов загальносоюзний і республіканський уряди зосередили увагу на розвитку важкої промисловості і насамперед – машинобудування. Особливо швидкими темпами розвивалися верстатобудування та інструментальна промисловість, які дещо поліпшили якість і розширили асортимент своєї продукції. Так, за 1937–1940 рр. кількість металообробних верстатів, так званих типо-розмірів, які випускали на підприємствах УРСР та інших союзних республік, збільшилося з 272 до 600. При цьому найбільші зусилля влади були спрямовані на зміцнення військового машинобудування, яке за мирний період третьої п'ятирічки зросло в 4 рази і напередодні німецько-радянської війни давало 22,4 % всієї промислової продукції країни¹¹.

Зауважимо, що важливе господарське завдання, визначене XVIII з'їздом ВКП(б), – подолати відставання енергетичного машинобудування – виконати не вдалося. Не менш гостро стояло інше питання – забезпечити прискорений розвиток електростанцій і завдяки цьому створити значні енергетичні резерви для промисловості. Однак у багатьох регіонах країни, зокрема на Донбасі та в Харкові, розв'язати цю проблему в період третьої п'ятирічки також не вдалося¹². В Україні та інших республіках СРСР простежувалася відчутна диспропорція між потужністю діючих електростанцій і потребами промислових підприємств в електроенергії, що спричинило вимушені, нерідко доволі тривалі зупинки виробництва.

У перші два роки цієї п'ятирічки, попри високі планові завдання, в галузі чорної металургії зафіксовано відставання. У 1940 р. ситуація дещо змінилася, передусім завдяки збільшенню виробничих потужностей підприємств. У 1937–1940 рр. виплавка сталі в Українській РСР зросла з 8,5 млн до 8,6 млн т, чавуну – з 8,8 млн до 9,2 млн т, а виробництво прокату – з 6,2 млн до 6,3 млн т.¹³ Зрозуміло, що такі обсяги і темпи зростання ключової галузі індустрії не зовсім відповідали стратегічним планам радянського політичного керівництва – наздогнати й перегнати передові капіталістичні країни за обсягами промислового виробництва на душу населення.

За роки третьої п'ятирічки державні видатки на потреби оборони і військово-промислового комплексу країни різко збільшилися. Лише за кошторисами

⁸ Третий пятилетний план развития народного хозяйства Союза ССР (1938–1942 гг.). – С. 7.

⁹ Там само. – С. 8.

¹⁰ *Сталин И.* Питание ленинизму... – С. 500.

¹¹ РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 813. – Л. 158.

¹² Там само. – Л. 159.

¹³ Там само. – Д. 562. – Л. 141.

Наркомату оборони СРСР і Наркомату Військово-морського флоту СРСР витрати зросли з 17,5 млрд крб у 1937 р. до 56,7 млрд крб у 1940 р., тобто більш ніж утричі. За період з 1 січня 1938 р. по 1 червня 1941 р. валова продукція промисловості СРСР становила 446,5 млрд крб, у тому числі промисловості групи “А” – 271,1 млрд крб, або 60,7 %, військова продукція – 67 млрд крб, або 15 %. Зазначимо, що в період першої п’ятирічки частка промисловості групи “А” досягала 49,5 %, а протягом другої п’ятирічки – 57,5 %¹⁴.

З початком Другої світової війни відбувалося технічне переозброєння Червоної армії. Конструкторські бюро розробляли нові типи літаків, танків, артилерії тощо. На засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б) часто обговорювали питання переозброєння армії та флоту, розвитку військового виробництва¹⁵. Цими проблемами ретельно займалися Комітет оборони та Економічна рада при РНК СРСР, створені ще в 1937 р., а також Військово-промислова комісія, сформована влітку 1938 р. (згодом перейменована в Раду оборонної промисловості).

На початку третьої п’ятирічки інформація про випуск військової продукції зосереджувалася насамперед у Наркоматі оборонної промисловості СРСР. У 1939 р. створено народні комісаріати, які забезпечили розбудову військово-промислового комплексу країни – озброєнь, боєприпасів, авіаційної промисловості та суднобудівельної промисловості. Підпорядковано наркоматам заводи, НДІ та КБ: НКО – 38 заводів і 8 науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро (223 тис. працівників); НКБ – 53 заводи і 12 НДІ та КБ (337 тис. осіб); НКАП – 86 заводів і 9 НДІ та КБ (273 тис. осіб); НКСП – 41 завод і 10 НДІ та КБ (173 тис. осіб)¹⁶. Відомо, що чимало підприємств військово-промислового комплексу функціонувало в Україні, однак точних статистичних даних досі немає.

Питаннями військового виробництва займалися й інші наркомати, створені у 1939 р. Серед них назвемо наркомати хімічної промисловості, паливної промисловості (виділилися з Наркомату важкої промисловості СРСР), середнього машинобудування і загального машинобудування (виділилися з Наркомату машинобудування СРСР)¹⁷. Наприкінці 1930-х років зросли обсяги оборонних замовлень також іншим наркоматам, у яких в обов’язково працювали військові відділи. Крім того, на багатьох заводах України, що належали до різних галузей господарства, почали розробляти і втілювати мобілізаційні плани, відповідно формувалися спеціальні мобілізаційні відділи.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України збереглося чимало документів, які стосуються виконання мобілізаційних планів окремими підприємствами УРСР і діяльності згаданих мобілізаційних відділів. На рубежі 30–40-х років ХХ ст. процес мілітаризації виробництва був надзвичайно динамічний, відображаючи загальну політичну тенденцію – форсовану підготовку Радянського

¹⁴ Там само. – Д. 4579. – Л. 2.

¹⁵ Див.: Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф. 17. – Оп. 162. – Д. 25. – Л. 3, 4, 45–47, 52–54, 115–119; Д. 26. – Л. 1–3, 11, 13, 17, 18, 73, 110, 137, 138, 152, 160, 162, 163; Д. 27. – Л. 50, 71, 150; Д. 28. – Л. 65, 70, 71, 78, 79; Д. 29. – Л. 135, 151–160, 181–183.

¹⁶ Соколов А. От военпрома к ВПК: советская военная промышленность. 1917 – июнь 1941 гг. / А. Соколов. – М., 2012. – С. 391, 392.

¹⁷ Правда. – 1939. – 25 января, 6 февраля.

Союзу до майбутньої війни. У документах зафіксовано численні приклади успішного виконання визначених урядом мобілізаційних планів, перебудови виробництва відповідно до військових потреб, а також факти труднощів і невдач¹⁸.

Одним із важливих господарських і військових завдань Й. Сталін вважав налагодження масового виробництва мотоциклів. Секретарю ЦК КП(б) України М. Хрущову надіслав лист молодий інженер із Бессарабії М. Дресслер. У ньому було обгрунтовано важливість збільшення виробництва мотоциклів і створення товариства “Сталінських мотоциклістів”¹⁹. У записці від 24 січня 1941 р. “вождь народів” зазначив, що лист М. Дресслера “становить величезний інтерес”²⁰. На думку Й. Сталіна, треба було налагодити щорічний випуск в СРСР 150–200 тис. мотоциклів, щоб задовольнити потреби промисловості, сільського господарства та армії²¹.

Уже в березні 1941 р. прийнято постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), яка стосувалася цього питання. Вона передбачала випуск мотоциклів двох типів: “М-72” з коляскою і максимальною потужністю двигуна 22 кінські сили (на зразок БМВ-750) та “ИЖ-12” без коляски з максимальною потужністю двигуна 13,5 кінських сил. У 1941 р. планували випустити 50 тис. мотоциклів, а 1942 р. – 100 тис. одиниць. У постанові зазначено заводи, яким доручено організувати виробництво мотоциклів, серед них був і Харківський завод “Серп і молот”. З квітня 1941 р. завод мав припинити випуск сільськогосподарських машин і залізничних платформ, щоб перейти на виробництво мотоциклів “М-72”²².

За роки третьої п’ятирічки відбулися значні зміни і в розвитку сільського господарства України. У 1937–1940 рр. відсоток колективізації в республіці за кількістю селянських дворів підвищився з 96,1 до 98 %, за посівною площею – з 99,7 до 99,9 %. У цей період посівні площі в УРСР збільшилися з 24,9 млн до 30,2 млн га, зокрема зернових культур – з 18 млн до 20,5 млн га. Поголів’я великої рогатої худоби в колгоспах зросло з 1,8 млн до 3,3 млн голів, свиней – з 1,9 млн до 3 млн, коней – з 2,4 млн до 2,9 млн²³. Однак за позитивною статистикою приховували багато гострих проблем.

Наприклад, на західноукраїнських землях процес колективізації сільського господарства був складним і повільним. Місцеве селянство досить вороже поставилося до намірів радянської влади усупільнити господарство. Тому не дивно, що в західних областях України напередодні німецько-радянської війни за кількістю селянських дворів відсоток колективізації становив 13,5 %, а за посівною площею – близько 18 %²⁴. У документах НКВС УРСР зафіксовані численні випадки протидії селян західного регіону республіки планам колективізації, зокрема факти підпалів колгоспного майна, нападів на колгоспних активістів і навіть збройних виступів.

¹⁸ Див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 26. – Арк. 196–215, 222–252, 256–260; Спр. 42. – Арк. 9–53, 59–86, 117–138, 290–293.

¹⁹ РГАСПИ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Д. 151. – Л. 25–39.

²⁰ Там само. – Л. 23.

²¹ Там само.

²² Там само. – Ф. 17. – Оп. 166. – Д. 645. – Л. 79–97.

²³ РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 562. – Л. 141; Народне господарство Української РСР: Статист. зб. – К., 1957. – С. 99.

²⁴ Народне господарство Української РСР: Статист. зб. – К., 1957. – С. 99.

У 30-х роках ХХ ст. склалася практика жорсткого централізованого керівництва колгоспами з боку держави. Відбувся перехід від системи контрактації основних продуктів рослинництва і тваринництва до системи заготівель продукції в порядку обов'язкових поставок державі, а також значно меншою мірою – закупівлі продукції державою. Як відомо, заготівельні ціни були надзвичайно низькими, а закупівельні – дещо вищими, проте також збитковими для колгоспів. Держава фактично здійснювала реєвізицію сільськогосподарської продукції, а колгоспники виживали насамперед за рахунок утримання особистих підсобних господарств.

Протягом 1933–1939 рр. обов'язкові поставки рілньничих культур визначалися за планом посіву, а тваринницької продукції – за поголів'ям усупільненої худоби. Згідно з постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, прийнятими 8 липня 1939 р. і 7 квітня 1940 р., цей порядок було змінено: тепер обов'язкові поставки зерна, рису, картоплі, овочів тощо встановлювали з гектара ріллі, а продуктів тваринництва – з кожного гектара закріпленої за колгоспами землі. Це зумовило збільшення обсягів обов'язкових поставок державі і ставило колгоспи у ще скрутніше становище.

За офіційними даними, у 1937 р. врожайність зернових культур в СРСР становила 11,5 ц з га, у 1940 р. – 10,7 ц з га²⁵. Проте навіть в радянській науковій літературі часів хрущовської “відлиги” оптимістична сталінська статистика піддавалася сумніву і критиці. За уточненими даними ЦСУ СРСР, що були опубліковані в 1961 р., середня врожайність зернових культур протягом мирного періоду третьої п'ятирічки досягала 7,7 ц з га (план передбачав урожайність на рівні 13 ц з га). Така низька врожайність зумовлювала відповідні показники валової продукції, які насправді значно відрізнялися від звітних показників²⁶. Зазначимо, що тодішня статистика підраховувала так звану біологічну врожайність, продукцію “на корені”, а не “коморну” врожайність, реально зібрану і засипану в комори продукцію.

Прискорена мілітаризація економіки також негативно вплинула на розвиток сільського господарства. Зростаючі витрати на потреби армії і флоту покривалися за рахунок скорочення видатків на інші ділянки суспільного життя. Посилився податковий тиск на селянство. Навесні–влітку 1939 р. вилучали “надлишки” землі у селян і передавали цю землю у фонди колгоспів.

Характерною рисою третьої п'ятирічки стало проведення більш жорсткої соціальної політики. З одного боку, влада прагнула створити моральні стимули для підвищення продуктивності праці, а з іншого – непомірно зловживала адміністративними важелями впливу на працівників, нехтуючи особистими інтересами та елементарними потребами громадян. З кінця 1938 р. трудівників вшановували званням Героя соціалістичної праці та медаллю “За трудову доблесть” й “За трудову відзнаку”, які мали б заохочувати до нових звитяг на користь держави. Також вийшла постанова РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС про впорядкування трудової дисципліни і поліпшення практики державного соціального страхування, спрямована на рішучу боротьбу з прогульниками та “літунами” (тими, хто часто змінював місце роботи).

Постанова передбачала застосування до порушників дисципліни низки адміністративних заходів, у тому числі позбавлення премій, путівок на відпочинок,

²⁵ РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 813. – Л. 22.

²⁶ Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933–1940 гг. – М., 1963. – С. 375, 376.

переведення на нижчі посади і звільнення з роботи, а в певних випадках – навіть виселення з квартир. Прокуратура СРСР погрожувала керівникам різних рівнів притягненням до судової відповідальності за приховування фактів порушення дисципліни і ліберальне ставлення до ледарів та прогульників. У бесіді з кореспондентом газети “Советская Украина” прокурор УРСР Л. Яченін заявляв: “Ми запропонували обласним прокурорам слухати справи керівників підприємств та установ у показовому порядку на заводах, в установах, шахтах”²⁷. Тоді ж запроваджено трудові книжки і табелі присутності на роботі.

З 1939 р. почали підвищувати норми виробітку і знижувати оплату праці. Рішення з цих питань приймали за участю профспілкових комітетів, що засвідчувало начебто добровільну згоду трудящих на погіршення умов праці. У 1940 р. опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР про перехід на восьмигодинний робочий день і семиденний робочий тиждень, який збільшував трудове навантаження, забороняв працівникам самовільно залишати підприємства та установи, встановлював кримінальну відповідальність за прогул без поважних причин. Того ж року вийшли укази про відповідальність за випуск недоброякісної і некомплектної продукції, про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві і за хуліганство, а також про посилення дисципліни в ремісничих, залізничних училищах та школах фабрично-заводського навчання.

Витрати на потреби армії збільшилися, тому влада почала підвищувати ціни на продовольчі і промислові товари. Через гостру нестачу продуктів і предметів першої необхідності постало питання про введення карткової системи. У багатьох містах республіки чиновники негласно запроваджували нормоване постачання населення. У чергах до магазинів збиралося багато людей, які прагнули придбати найнеобхідніше – хліб, одяг, взуття тощо. У західних областях України також виникла криза постачання, яка особливо загострилася взимку 1939–1940 рр. Навесні і влітку 1940 р. забезпечення західного регіону УРСР стало кращим, проте цілком подолати черги і дефіцит промислових і продовольчих товарів не вдалося.

У документах НКВС УРСР вказано, що певна частина громадян доволі критично реагувала на політику радянської влади. У спеціальних повідомленнях, складених працівниками органів державної безпеки, досить ретельно простежувалися настрої різних соціальних груп населення. У них наводилися висловлювання робітників, колгоспників, представників інтелігенції щодо ключових суспільних подій, при цьому увагу зосереджували на негативних настроях, на проявах ворожості до влади. Чимало документів спецслужб стосуються становища в західних областях України і свідчать не тільки про пасивне неприйняття сталінського режиму, а й про організований опір системі, про активну діяльність українського і польського підпілля²⁸.

Отже, напередодні німецько-радянської війни Україна займала важливе місце в господарському комплексі СРСР. У період третьої п’ятирічки економіка республіки зробила певні кроки вперед, однак не подолано численні суперечності, характерні для директивної, надмірно централізованої системи. У цей період відбувалася

²⁷ Советская Украина. – 1939. – 11 января.

²⁸ Див.: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. – К., 2009. – С. 945–1213.

прискорена мілітаризація господарства, а влада проводила жорстку соціальну політику, прагнула максимальної мобілізації людських і матеріальних ресурсів з метою підготовки країни до війни. Така політика зумовила критичну реакцію частини населення, а в західних областях України організовано масштабну протидію українськими й польськими національними силами.

Maksym Guretskyi. Socio-economic situation in Ukraine before the German-Soviet War

The article provides the analysis of the socio-economic condition of Ukraine before the German-Soviet War and reveals the people's reaction to the Soviet authorities policies.

Key words: Ukraine, economics, industry, agriculture, welfare policies, military-industrial complex.

Максим Гурецкий. Социально-экономическое положение Украины накануне германо-советской войны

В статье проанализировано социально-экономическое положение Украины в контексте укрепления обороноспособности СССР накануне германо-советской войны и показано реакцию населения на политику партийно-советского руководства.

Ключевые слова: Украина, экономика, промышленность, сельское хозяйство, социальная политика, военно-промышленный комплекс.